

Вікторія Небрят (Львів)

Внесок Івана Франка у розвиток фінансової науки

Видатний учений, письменник, публіцист та громадський діяч І. Франко залишив нащадкам чималу економіко-теоретичну спадщину. Його дослідження з історії економічного розвитку Галичини насичені не лише фактичним матеріалом, а й глибокими аналітичними роздумами. Український мислитель присвятив низку праць питанням грошового обігу та фінансів.

У науковому доробку І. Франка, як і його визначних земляків В. Барвінського, О. Терлецького, В. Навроцького, Ю. Бачинського, чільне місце займають публікації з питань соціально-економічного становища Галичини у складі Австро-Угорської імперії. Письменник-економіст досліджував фіскальну політику уряду, процес становлення банківництва та його суспільне значення, господарські проблеми краю під час активного розвитку грошового господарства. При вивченні питань бюджету, податкової політики, кредиту І. Франка цікавила насамперед соціально-економічна функція цих інституцій, їхня роль у господарському житті Галичини. Як слушно зауважив С. Злупко, “зацікавленість цими питаннями не була професійною, вона диктувалася необхідністю з’ясувати становище Галицького краю в системі Габсбурзької монархії, потребами розкрити механізм пограбування населення з допомогою фінансово-кредитних важелів” [1: 114].

Основою будь-якого дослідження є розуміння суті економічних категорій. І. Франко не міг приступити до проблем грошового обігу, фінансової політики та банківництва, не з’ясувавши поняття грошей, їх цінності, функцій та еволюції. Спеціальних теоретичних праць із тлумаченням зазначених категорій не знаходимо, проте цікавою є публікація “Розмова про гроші й скарби”, яку вміщено до двадцятитомного видання праць мислителя і яка, на жаль, не увійшла до пізнішого, п’ятдесятитомного. У художньо-публіцистичній формі письменник з’ясував складні економічні категорії, сутність яких залишалася на той час предметом дискусій у наукових колах. Варто наголосити, що І. Франко вперше запровадив і використовував українські терміни. Понятійний апарат він переважно запозичував із трудової теорії вартості, що видно з ужитку категорій “вартість заміна”, “вартість ужиткова” тощо.

Сутність грошей письменник-економіст пояснював через їхнє виконання ролі посередника: “Вони переносять в обміні вартість з рук до рук, але самі її не мають, бо вони тільки значок та й більше нічого” [3: т. 19: 245]. У цьому простому вислові відкривається Франкове розуміння того етапу в розвитку грошового обігу, коли відбувався перехід до використання паперових грошей, що мають представницьку природу і позбавлені внутрішньої вартості. З огляду на це цікавим є трактування

самої вартості. В уста своїх героїв автор вкладав таке визначення: “Лиш те має вартість, до чого чоловік своєї роботи доложити і що при тім може чоловікові служити на пожиток” [3: т. 19: 247]. Отже, вартість у І. Франка має подвійну природу – враховує витрати праці та корисність речі. У поглядах мислителя-економіста існувала струнка і логічна система економічних категорій, що виступала методологічним підґрунтям для аналізу сучасних форм грошей, еволюції грошового обігу, розвитку фінансів.

Учений дотримувався кількісної концепції грошей: паперовий карбованець є позичковим карбованцем, отже, для підвищення його вартості треба насамперед зменшити його кількість в обігу. Стан фінансів, вважав учений, виявляється через вартість паперових грошей: якщо курс карбованця падає, то нічого говорити про поліпшення фінансів. Він критично оцінював діяльність російських міністрів з урегулювання бюджетного дефіциту за допомогою зовнішніх позик та викривав справжнє призначення цих позик – не на внутрішні видатки країни, а на військові потреби.

Розглядаючи наслідки знесення панщини для краю та індемнізаційні закони, у праці “Галицька індемнізація” вчений з’ясував механізм трансформації феодальних повинностей (панщина, тягарі й данини, що сплачували панові) у капіталістичні форми, коли уряд бере на себе роль посередника, який забезпечує поміщикам компенсацію через стягнення індемнізаційного боргу. В умовах загальних злиднів та неосвіченості населення, надзвичайно важливою була просвітницька робота серед селян щодо законів і розпоряджень уряду з питань оподаткування та кредиту. Цій проблемі присвячена більшість Франкових публікацій. Серед них – стаття “Конверсія індемнізаційного боргу” та замітка “Слівце про конверсію”, в яких розкрито дійсну сутність пропонованої конверсії.

Автор, користуючись розрахунками, довів, що за фразами про піднесення краю, про інвестиції тощо люди приховують власні корисливі інтереси. Адже погашення боргу з відшкодування поміщикам вартості скасованих кріпосних повинностей протягом семи років, як це запропоновано галичанам, збільшувало суму виплат у 3,6 рази. Водночас для фінансових інституцій конверсії були найрадикальнішим засобом вміщення своїх капіталів, а утворення синдикатів для фінансування конверсійних позичок – найлегшим способом отримання прибутків.

Франків аналіз бюджету мав на меті з’ясувати співвідношення доходів, що приносять українські землі Габсбурзькій монархії, та витрат на них з імперського бюджету. Сума доходів краю була надзвичайно низькою, і це підштовхнуло мислителя до роздумів над питанням податкової спроможності. Вони викладені у праці “Сила податкова Галичини”. Розглядаючи бюджет Галичини на 1883 рік, І. Франко відзначив, що сума доходів краю становить 9,6% доходів монархії, тоді як частка населення – 26,9%, а території – 26,1%. Подив дослідника викликав той факт, що навіть така досконала податкова машина, яка існувала в Австро-Угорській імперії, не могла видобути з населення більше [2: т. 44: кн. 1: 139].

Дослідження структури статей доходу бюджету, що його провів І. Франко, за-

свідчило, що Галичина платить найнижчий прибутковий податок. Це вказувало на низький рівень доходів населення, що виступають базою обкладання. Порівняно з іншими регіонами монархії, в Галичині промисловість і навіть сільське господарство були відсталими, що і виявлялося у низькій платоспроможності. Проте розрахунки виявили найвищий процент екзекуції податкової, який засвідчував не тільки народну бідність, а й жорстокий визиск, пограбування населення через податки. Це підтверджували також доходи від окремих видів діяльності, а також міністерств і відомств, що діяли в Галичині.

Свідченням глибокого наукового розуміння сутності та механізму оподаткування може слугувати відгук І. Франка на публікацію С. Щепановського “Злидні Галичини в цифрах”. Український мислитель критично оцінював методіку визначення тягара оподаткування для різних країн, що передбачає розрахунок суми податків відповідно до кількості жителів. Такі обчислення не дають, на думку І. Франка, реальної картини податкового навантаження. Він наполягав на розгляді податків не щодо їх абсолютного розміру, а порівняно з обсягом продукції, виробленої в краї. Обчислення частини податків у загальному доході на душу населення дійсно характеризує податковий тягар. Ще більш реальним буде визначення податкового тиску, стверджував письменник-економіст, якщо врахувати іпотечні та індемнізаційні борги, втрати, пов’язані з митною політикою тощо.

Економічні питання у творчості І. Франка тісно вплетені у контекст загальних проблем розвитку краю, майбутнього українства. Руйнівна дія фіскалізму, згубна дія влади, доводив мислитель, була системною. Водночас учений вказував на політичну пасивність українців, що є наслідком їхньої економічної залежності, закликав до економічної та суспільної активності. Соціальна структура населення Галичини свідчила про нечисленність середнього класу, на який спирається економічний та національно-культурний розвиток. Недовіра заможних верств до промислової діяльності була обґрунтованою – адже поштовхом до підприємництва є не патріотизм, а бажання прибутку. Причиною відставання і занепаду місцевих підприємств І. Франко вважав тягар автономних, крайових, повітових, громадських та інших податків, настільки важких, що роблять неможливою конкуренцію з продуктами інших провінцій.

Доказом збереження станового характеру оподаткування в краї була система непрямих податків, які накладали насамперед на предмети споживання простого люду. І. Франко твердив про необхідність запровадження особисто-прибуткового податку задля встановлення податкової рівності, а також обґрунтовував уведення оподаткування діяльності грошової та товарної бірж, підвищення податків на предмети розкоші тощо. “Оподаткуйте капітал і надлишок нарівні з працею, і робітничий клас підніметься, – закликав економіст. – Робітничий клас платить непрямий податок. Цей податок руйнує і вбиває його. На цьому податку і капітал надолужує свої втрати, оцінюючи свій товар в чотири рази вище за його справжню вартість при оптовій торгівлі і в десять разів вище – при роздрібній, єдиній, доступній для

робітника. Робітник, отже, платить податки і за себе, і за капітал. Чи це справедливо?” [2: т. 44: кн. 1: 26–27].

Непрямі податки І. Франко досліджував серед обставин, що не дають піднятися галицькому рільництву, а разом із ним і економіці краю загалом, оскільки вони стосуються кожного жителя, а особливо – бідних рільників. Галичина забезпечувала більш як шосту частину всіх непрямих податків монархії, при цьому на одного мешканця припадало у 2,7 рази більше непрямих податків, ніж прямих. Учений звертав увагу, що “рубрика посередніх (непрямих. – *В. Н.*) податків для Галичини, особливо у відділі “цло” (мито. – *В. Н.*), мусила в конечності бути неповна, так як багато товарів Галичина спроваджує не прямо з заграничних фабрик, але від віденських, чеських і терстенських перекупців, а в оплачуваній ним ціні платить разом і цло. На ділі сума посередніх податків, оплачуваних Галичиною, мусить бути далеко більша” [2: т. 44: кн. 1: 140].

Висновок, якого дійшов І. Франко, дослідивши прибуткову частину бюджету Галичини, місце окремих його компонентів у бюджеті Австро-Угорської імперії, полягав у визнанні низької податкової спроможності краю через економічну відсталість, недорозвиненість промисловості. Податкова система стримувала нормальне відтворення, підриваючи основи господарства, тим погіршуючи економічне становище Галичини. Її продуктивні сили виснажувались, а населення убожіло заради наповнення казни.

Учений стверджував, що національне багатство Галичини руйнується союзом єврейських капіталістів з австрійською бюрократією. Інструментом політики, що суперечить інтересам економічного розвитку краю, письменник уважав митні тарифи. Російська імперія наклала високе мито на предмети, виготовлені з місцевої сировини (земного воску, деревини тощо), не змінивши мита щодо самих ресурсів. Це сприяло відтоку і природних, і фінансових засобів з краю. Бориславські капіталісти, зазначав дослідник, відкривають дистиллярні у Царстві Польському і, відповідно, залишаються ще й у баришах, але що чекає на бориславських робітників?

У публікації “Галичина в сьогорічнім бюджеті державнім” І. Франко аналізував доходи, які отримує уряд з Галичини, та видатки держави на цей край. Новаторство вченого виявилось у тому, що він не обмежився абсолютними цифрами доходів і видатків, але застосував порівняльний аналіз, розрахувавши розміри доходів уряду на одиницю площі та на одного мешканця для різних частин імперії. З’ясувалося, що за абсолютним показником Галичина посідала третє місце в Австро-Угорській імперії, а за відносними – дев’яте щодо простору і передостаннє щодо населення. І. Франко наголошував на необхідності врахування ще деяких поправок. Обчислення доходів казни з краю передбачало суму доходів по провінціях і не враховувало майже десяту частину всіх надходжень, що йшли від залізниць та інших неподільних доходів. Письменник-економіст слушно зауважив: “При всяких податках консумційних (споживчих. – *В. Н.*) податок цілковито оплачує не продуцент, а консумент” [2: т. 44: кн. 1: 337]. На підтвердження своєї думки він навів приклади таких продуктів, як

пиво, цукор тощо, оподаткування яких виробники перекладають на споживачів. Отже, наголошував автор, з самої природи деяких податків випливає, що вони мають бути причислені на рахунок не тих провінцій, котрі їх дійсно оплачують. Із урахуванням перекладання податків на споживання та централізації доходів у Відні, який “безпосередньо і посередньо черпає свої животні соки з всіх країв коронних, отже, також в значній частині і з Галичини” [2: т. 44: кн. 1: 337], І. Франко дійшов висновку, що сума доходів з краю є значно більшою, ніж офіційно представлена.

Друге питання, відповіді на яке шукав І. Франко, – наскільки Галичина користувалася бюджетними асигнуваннями держави, якою мірою і в якій формі поверталися вилучені кошти в Галичину, чи мала вона якусь користь від перебування в складі австрійської монархії? Порівнявши суму видатків із сумою доходів (офіційно представлених), економіст з’ясував, що лише на 1884 рік держава мала з Галичини щонайменше 13 153 927 золотих ринських чистого доходу [2: т. 44: кн. 1: 338]. При тому цей дохід щорічно зростав. І. Франко зауважив також, що витрати держави йдуть переважно не на розвиток краю, а на утримання чиновницького апарату, функціонування механізму визиску і упокорення. Будівництво залізниць, яким так вихвалялись урядовці, слугує передусім стратегічним інтересам держави і чи має з того користь, чи втрату Галичина – це ще питання. Поза тим оплачується залізничне будівництво коштами населення, що йдуть до державної каси.

Про видатки центрального бюджету на місцеві потреби йшлося в публікації “Що коштують наші школи?”, яка фактично була продовженням роботи “Сила податкова Галичини”. Учений вважав, що серед видатків, які держава здійснює в окремих краях, перше місце повинні займати видатки на школи. Культура і просвіта, стверджував І. Франко, є основою будь-якого розвитку, крім того, саме вони зміцнюють зв’язки в державі, забезпечують її єдність. Відтак задля власної безпеки австрійському урядові варто було дбати про національно-культурні інтереси провінцій. Але навіть на освіту достатньо коштів не виділялось. Оцінюючи державний бюджет, учений відзначив, що на школу в Галичині припадає лише 11,4% видатків, тоді як населення і територія займають четверту частину монархії. Ще гірша ситуація була із забезпеченням вищих навчальних закладів – Львівський та Чернівецький університети, Львівська політехніка за матеріальним станом займали останні місця в Австро-Угорщині. Підсумовуючи аналіз бюджетної політики щодо витрат на народні потреби, письменник-економіст дійшов висновку, що держава була для українського краю мачухою, що намагалася де тільки можна дати якнайменше з очевидною і не обрахованою шкодою для господарського і культурного розвитку.

Звертався І. Франко й до аналізу місцевих фінансів. Зокрема, звіт міністра фінансів за 1882 рік спонукав ученого до його критичного перегляду. Підсумком стала робота “Справоздання міністра фінансів з доходів державних з р. 1882”, у якій учений спростував оптимістичні висновки щодо зростання добробуту населення в Галичині. Тій же проблемі неправдивої урядової статистики, що однобічно подавала дані про крайові доходи, присвячена праця “П’ять літ нашої господарки

крайової”. Порівнявши доходи і заборгованість краю за 1876–1880 роки, науковець виявив, що борги зростають швидше від доходів. Досліджуючи причини цього явища, І. Франко вказав на збільшення витрат на утримання бюрократичного апарату. Для прикладу, у 1879 році, який був надзвичайно важким для господарства краю, платня місцевим представникам влади була збільшена у 1,5–2 рази.

Значні витрати на утримання державних чиновників та цісарського двору привернули увагу вченого до проблеми непродуктивних видатків. На той час усвідомлення сутності витрат бюджету та їх призначення в умовах ринкової економіки тільки розпочиналося. Існували крайні погляди: згідно з традиційним підходом, усі витрати держави вважалися непродуктивними, натомість новий підхід полягав у визнанні необхідності державних послуг для розвитку народного господарства, створення загальних умов господарювання. Новаторство українського вченого виявилось у тому, що він не тільки дав визначення продуктивних і непродуктивних витрат, з’ясував основний критерій їх поділу, а й провів постатейний аналіз витрат бюджету. Розглядаючи співвідношення продуктивних та непродуктивних витрат з доходами, І. Франко прийшов до висновку, що зменшення витрат на утримання бюрократичного апарату наполовину могло б вирішити проблему бюджетного дефіциту.

Взагалі варто визнати, що хоча зацікавленість І. Франка питаннями бюджету, фінансів та оподаткування не була професійною, хоча матеріали та статистична інформація, якими він користувався, були неповними і часом неточними, все ж ученому вдалося розкрити соціально-економічну природу крайового бюджету, поглибивши теоретичний аналіз багатьох фінансових явищ. На основі конкретних розрахунків видатків, учений показав зростання фінансових тягарів на населення краю, обґрунтувавши свій песимістичний прогноз щодо посилення заборгованості та, відповідно, залежності від метрополії.

Працюючи співробітником різних періодичних видань, І. Франко робив економічні огляди із ретельністю та глибиною науковця. У роботі “Крайовий бюджет” він порівнював доходи і видатки, розглядав їх за окремими статтями, оцінюючи кожну складову з позицій інтересів трудових верств населення та їх національно-культурних потреб. Гостро критикував ті статті витрат, що стосувалися соціального забезпечення, освіти тощо. Аналізуючи бюджетні асигнування на видобувну та обробну промисловість, розвиток сільського господарства, вчений намагався з’ясувати їх значення для економічного поступу, для майбутнього Галичини. Висновки були невтішними – бюджетні розрахунки доводили злиденне становище краю і експлуаторський характер фінансової політики Австро-Угорщини.

У своїх соціально-економічних спостереженнях І. Франко неодноразово звертався до питань становлення, функціонування та наслідків банківської діяльності. Саме на початок творчості видатного українця припадає створення банків, оскільки в той час активно розвивалося грошове господарство, наступаючи на традиційне, натуральне. Отже, вчений мав змогу спостерігати та аналізувати генезу банків-

ництва. Треба відзначити, що Франкові розвідки з питань грошових відносин та розвитку банківської справи були глибокими і конкретними. Письменник-економіст висвітлював фінансові проблеми не з вузького, партикулярно-галицького, а, радше, із західноєвропейського погляду.

Провівши дослідження та порівнявши грошові засоби Галичини із засобами інших країн, особливо Італії та Угорщини як держав, капіталістичний економічний розвиток яких тривав відносно віднедавна, І. Франко з'ясував, що капітал, нагромаджений на той час у банках, ощадних касах і авансових товариствах Галичини, був у десятки разів меншим і за абсолютним розміром, і в розрахунку на душу населення. Це свідчило про бідність на капітали, що стримувала економічний розвиток краю.

Другою особливістю розвитку кредитно-грошових відносин і, зокрема, банківництва було лихварство. Цій проблемі вчений присвятив низку публікацій, серед яких – дослідження “Лихварство в Галичині”. Лихварська практика, за висловом І. Франка, як грибок, кидалась на всі прояви економічного життя і всюди з однаково нищівним результатом. Вона підточувала грошовий кредит, торгівлю товарами, розвиток тваринництва, а також зернове господарство. На думку вченого, Галичина заслуговувала імені класичної країни лихварства, оскільки жоден край Європи не міг показати такої значної кількості професійних лихварів. Серед причин, що гнали селян до лихварів, – урядові й автономічні податки, для вчасної сплати яких постійно не вистачало коштів. Здирництво дрібних сільських лихварів, що доводили боржників до екзекуції, не кажучи вже про кабальні умови відробітку та данини натурою, породило виникнення завдаткових кас та банків, які встановлювали значно нижчий процент за кредит.

Усвідомлюючи проблеми селянства, І. Франко розглядав процес виникнення і розвитку банків у Галичині саме з погляду місцевого трудового люду. Роль банку в житті селянства з'ясовується у його статті “Банк крайовий”. Задекларовані цілі банку, стверджував І. Франко, розходяться з його практичними діями. При закладанні банків, зазначав учений, завжди висловлюється багато оптимістичних надій, кредит сприймається як панацея від усіх бід, але з часом виявляється, що до старих тягарів на плечах селянства додався ще й новий, а банк з того має зиск. Забезпечення селян дешевим і доступним кредитом справді було нагальною справою, але, як доводив економіст, банки вели справу в інтересах великих землевласників, а не бідних селян, що лишилися після реформи 1848 року без лісів і пасовиськ. Плата за кредит у 11,5% річних та іпотечні позики під 4–5% були для більшості населення недоступними.

У статті “Реорганізація банку Крайового” І. Франко застерігав галицьких селян від надмірної довірливості до “польських грошових інституцій”, які, на його думку, не принесуть народові великої користі, але можуть довести край до економічної руїни. Є на диво актуальним наступний наказ ученого: “Не забуваймо ніколи, що маємо діло з інституцією, котра в разі доброго поведження і відповідного до потреб

крайових улагодження могла би багато хосна принести нашій суспільності – хоч і не так багато, як о тім трублять поляки, – але котра в разі свого упадку – особливо коли б той упадок наступив по коротшім або довшім “розцвіті” інтересів банкових – може зіпхнути край наш в бездонну пропасть, може довести нас на край економічної руїни і на довгі десятки літ віддати нас безвихідно в неволю чужим капіталам і чужій експлуатації” [2: т. 44: кн. 1: 274].

Ученого надзвичайно цікавила проблема організації селянського кредиту. Ліцитації селянських господарств, лихварство та безгрішша перешкождали розвитку землеробства в умовах становлення ринку. Науковець зауважив, що перехід до грошового способу економічних відносин супроводжується значними соціально-економічними втратами: “Перескочити з господарки натуральної до господарки грошової без зламання карку для нашого дрібного сільського господаря майже неможливо. Для того-то всякий грошовий кредит для селян, ба як і всякі грошові побори від них (як податки і т. д.) в грошах суть злом, може, і конечним при теперішнім устрої капіталістичнім, але, все-таки шкідливим для економічного розвою” [2: т. 44: кн. 1: 277]. Вихід І. Франко бачив в організації селянського кредиту на засадах самопомочі і пропонував втілювати ідеї відомого українського економіста В. Барвінського – створювати заклади натурального кредиту (зерном, худобою, господарським зняряддям тощо).

Франків розгляд діяльності Рустикального банку (Галицький селянський кредитний заклад, Rusticalcreditanstalt), Крилошанського банку та інших кредитних установ виявив їхню лихварську й антиукраїнську сутність. Адже стягнення боргів і відсотків з українських селян відбувалося переважно через ліцитацію, здебільшого самі банки і скуповували селянські землі. З аналізу праць І. Франка, присвячених банкам, видно, що він добре розумів їхнє значення для розвитку господарства, особливо – капіталістичного. У специфічних умовах Галичини великі землевласники і народжувані промисловці прагнули використати банківську справу для зміцнення своїх економічних позицій. Учений намагався розкрити облудність концепції “органічної праці”, яку наполегливо впроваджували у свідомість місцевого населення шляхтичі та австрійські магнати, закликав долучатися до банківської діяльності, вчитися у поляків, євреїв та інших народів заповзятливості й господарської активності. І. Франко прагнув збудити ініціативу в українській громадськості до активної підприємницької діяльності в галузі банківсько-кредитних відносин.

Банківську справу вчений розглядав всебічно, стежив за проникненням банківської діяльності в усі галузі економіки; писав про роль банків у розвитку аграрної економіки, залізниць, кустарного та інших видів промислу, про підтримку банками нових форм господарської діяльності, пристосування їх до фінансування господарського поступу на всіх рівнях. Розуміння історичної перспективи, а саме: зростання значення грошей та кредиту в господарському житті, нової ролі банків, було властивим для економічних поглядів українського вченого.

Економіст критично дослідив фіскальний механізм, економічні та соціальні

наслідки діяльності лихварських банків та державних іпотечних позик. Видатний український мислитель започаткував порівняльний аналіз доходів і витрат бюджету у регіональному розрізі, з'ясував структуру та роль у господарському житті краю державних видатків. Економічна програма І. Франка спрямована на реалізацію соціальних функцій держави (зокрема через розвиток державного інвестиційного кредиту) та утвердження податкової системи, що спиралася б на принципи справедливості обкладання та сприяння розвитку господарства.

Література:

1. Злупко С. Іван Франко – економіст. – Львів, 1992.
2. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1985.
3. Франко І. Розмова про гроші й скарби // Франко І. Твори: В 20 томах. – К., 1956.

Вікторія Любащенко (Львів)

Наукові студії Івана Франка у царині реформаційно-протестантських впливів в Україні

Парадоксальна річ: Іван Франко ніколи спеціально не досліджував тему Реформації і протестантизму, натомість кількість його публікацій, у яких вона порушена, – чи то в контексті аналізу релігійних процесів, чи у вивченні літературної спадщини давньої і новітньої України, чи при розгляді її міжкультурних взаємин – просто вражає. Подекуди Франкові звернення до Реформації і протестантизму взагалі виглядають як вторинні сюжети, як примітки “на полях” або побіжні, подані у ширшому матеріалі, зауваження, котрі, попри видиму другорядність, мають неабияку наукову вартість. Уважне прочитання багатьох історіософських і літературознавчих праць І. Франка, в яких містяться ці “сюжети”, засвідчує напрочуд цілісний і глибокий погляд мислителя на зазначену проблему. Відтак його історико-критична спадщина й понині не залишає байдужим того, хто цікавиться реформаційними процесами в Україні.

І. Франко доволі позитивно оцінював Реформацію і пов'язані з нею церковно-опозиційні рухи, що відповідало його оптимістичному поглядові на суспільний прогрес. Для нього Реформація була тим історичним явищем, яке прискорило соціальний і духовний поступ європейського суспільства. Однак власне конфесійні складові Реформації – реформа Церкви і протестантизм – цікавили його насамперед у контексті загального культурного піднесення, що охопило новочасну Європу. “Реформація [...] дала могутий товчок розвоєві духовному і літературному всіх